

*Мирослава Вовк, Юлія Грищенко,
м. Київ*

НАУКОВА ШКОЛА АКАДЕМІКА І.А. ЗЯЗЮНА: АКСІОЛОГІЧНІ АКТУАЛІТЕТИ РОЗВИТКУ

У статті здійснено аналіз аксіологічних засад розвитку наукової школи академіка І. Зязюна. Висвітлено концептуальні ідеї наукової школи вченого, яка ґрунтується на етико-естетичних орієнтирах педагогічної дії педагога-майстра, філософських засадах «педагогіки добра», ціннісних пріоритетах реформування сучасної освіти і науки. Окреслено основні напрями педагогічних досліджень представників наукової школи: теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти, функціонування системи післядипломної освіти, теорія і практика мистецької освіти, професійної підготовки вчителів мистецьких дисциплін, персонологічний аспект розвитку педагогічної думки, зарубіжний досвід підготовки вчителя, мистецтвознавчі дослідження у вимірах окреслення педагогічного потенціалу мистецтва, психолого-педагогічні аспекти розвитку дітей та молоді, ретроспектива становлення національної освіти та ін.

Ключові слова: наукова школа, педагогічна майстерність, вчитель, професійна підготовка, педагогічна освіта, аксіологічні засади.

*Учительська праця поза майстерністю
не буває, й бути не може.*

І.А. Зязюн

Постановка проблеми. Індикатори якості освіти і науки у державі є показниками розвитку сучасного суспільства, економіки та вагомими чинниками інтеграції України у світову спільноту. Стан розбудови науки наразі характеризується розвитком наукових шкіл, наявністю зв'язків між національними та зарубіжними науково-освітніми закладами, підвищенням якості наукових досліджень на основі творчого використання ідей учених-педагогів, науковців-наставників. Розвиток науково-педагогічних шкіл України, які є генераторами перспективних педагогічних досліджень та інноваційних зрушень в освітньому просторі, сприяє становленню іміджу України як держави з високим науковим потенціалом.

У сучасних умовах реформування системи освіти та пошуків вирішення актуальних проблем модернізації вітчизняної науки актуалізується потреба вивчення генези провідних науково-

педагогічних шкіл, які виступають центрами неформальної, формальної та інформальної освіти викладачів-дослідників, нової генерації науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід науково-педагогічних шкіл в Україні висвітлено у персоніологічних дослідженнях, які містять відомості про окремі факти життя та професійної діяльності знаних вітчизняних учених, їх біографічні дані та персональну бібліографію, демонструють основні наукові досягнення чи результати наукового пошуку учнів і послідовників (наукові школи А. Богуш, А. Бойко, О. Дубасенюк, В. Лозової, Л. Лук'янової, Н. Ничкало, О. Олексюк, О. Савченко, М. Чепіль).

Актуалізації ідей наукової школи І. Зязюна, а також специфіці її розвитку присвячені публікації С. Гончаренка, Н. Ничкало, Г. Філіпчука, О. Романовського, Г. Васяновича, А. Кузьмінського, О. Лавріненка та ін. Водночас, попри значний інтерес науковців до феномену науково-педагогічної школи І. Зязюна, виникає необхідність узагальнення провідних напрямів дослідницьких пошуків представників його наукової школи, означення їх проблематики у контексті аксіологічних пріоритетів сучасної освіти і науки та окреслення перспектив розвитку основних ідей наукового лідера.

Мета статті полягає у визначенні аксіологічних актуалітетів наукової школи академіка І. Зязюна та обґрунтуванні основних напрямів його наукової коли.

Виклад основного матеріалу. У період сучасних соціальних та економічних змін актуалізуються проблеми реформаційних змін освіти і науки, які пов'язані з утвердженням національних надбань, розвитком і збагаченням цінного науково-освітнього досвіду, аксіокультурних пріоритетів наукового поступу, спрямованого на екстраполяцію основних здобутків в освітню практику. Відповідно ідеали Краси, Добра і Істини, актуалізовані у науковій спадщині академіка І. Зязюна мають бути основоположними орієнтирами освітнього процесу і примноження наукового потенціалу.

Наукова школа доктора філософських наук, професора, академіка Івана Андрійовича Зязюна була започаткована у 70-х роках ХХ ст. В її основу було покладено утвердження філософсько-аксіологічних пріоритетів розвитку педагогічної освіти, обґрунтування теоретичних засад та визначення перспектив розвитку індивідуальної освітньої траєкторії розвитку педагогічної

майстерності вчителя. Зокрема академік Н. Ничкало (2014) відзначила, що «концепція педагогічної майстерності вченого-філософа має глибоке коріння, від джерел української історії, культури, етнонаціональних традицій, мудрості нашого народу. Впродовж багатьох років Іван Андрійович обґрунтовував і викристалізовував теоретико-методологічні положення й нетрадиційні дидактичні засади педагогічної майстерності. За цей історичний період, що охоплює складні й важливі етапи в розвитку системи освіти нашої держави, народжувалася, проходила становлення і динамічно розвивалася сучасна українська наукова школа педагогічної майстерності. Незаперечним є те, що її творець – вдатний філософ-педагог І. Зязюн» (с. 23).

Досліджуючи феномен наукової школи І. Зязюна, С. Гончаренко (2012) зауважив, що «сутність педагогічної майстерності науковий керівник школи (І. Зязюн) і його учні вбачають в особистості вчителя, в його позиції, у здатності виявляти творчу ініціативу на основі реалізації власної системи цінностей. Педагогічна майстерність розглядається ними як вияв найвищої форми активності особистості вчителя у професійній діяльності, активності, що ґрунтується на гуманізмі й розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації навчання та виховання» (с. 33). Саме на ціннісних пріоритетах особистісного і професійного розвитку особистості, насамперед вчителя, ґрунтувалась система філософсько-педагогічних поглядів Івана Андрійовича, Відповідно відбувалося спрямовування ним дослідницьких пошуків представників наукової школи у контексті утвердження принципів академічної доброчесності, єдності теорії і практики, зв'язку з життям, розвитку за індивідуальною освітньою траєкторією.

Наукову школу педагогічної майстерності академіка І. Зязюна формують науковці, які екстраполюють ідеї педагогіки добра, культуровідповідності сучасної освіти, дитиноцентризму у науково-освітньому середовищі. Під його наставництвом захищено 22 докторських і 20 кандидатських дисертацій.

Основні проблеми наукових досліджень учнів І. Зязюна спрямовані на удосконалення різних рівнів освіти (початкової, середньої, вищої, післядипломної), а також окреслюють перспективи подальших дослідницьких пошуків:

- теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти, функціонування системи післядипломної освіти: морально-правова відповідальність педагога (Г. Васянович); теоретико-методологічні засади післядипломної освіти в Україні (А. Кузьмінський); система різнорівневої підготовки фахівців в Україні: (теорет.-методол. аспект) (А. Лігоцький); сучасні моделі університетської освіти в Україні: теорія і методика (О. Мещенінов); Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів (А. Семенова); теоретико-методологічні основи розвитку самостійної пізнавальної діяльності майбутнього вчителя (М. Солдатенко) та ін.;
- теорія і практика мистецької освіти, професійної підготовки вчителів мистецьких дисциплін: формування педагогічної культури вчителя музики у процесі професійної підготовки (М. Букач); теоретичні та методичні засади професійного становлення майбутніх учителів мистецьких дисциплін (В. Орлов); мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання (О. Отич); теоретичні і методичні основи використання образотворчої православної спадщини в духовному розвитку майбутнього вчителя (В. Рашковська); розвиток естетичної культури майбутніх учителів засобами театрального мистецтва (І. Зайцева); підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації (Н. Сегеда) та ін.;
- персонологічний аспект розвитку педагогічної думки: педагогічна технологія А. Макаренка в контексті сучасної педагогіки (Г. Карпенчук); педагогічні погляди Климента Смоляти в контексті діалогу культур (Є. Більченко); проблеми виховання і освіти у творчій спадщині В. Вернадського (А. Лещенко) та ін.;
- зарубіжний досвід підготовки вчителя: розвиток педагогічної освіти у США (Т. Кошманова); технології підготовки вчителів до естетичного виховання за рубежом (на матеріалах Великобританії, Канади, США) (М. Лещенко) та ін.;
- мистецтвознавчі дослідження у вимірах окреслення педагогічного потенціалу мистецтва: ціннісно-адаптаційний потенціал мистецтва постмодерну в аспекті неокласичної

естетики (Г. Меднікова); професійна етика в процесі творчої самореалізації митця (Л. Рубан);

- психолого-педагогічні аспекти розвитку дітей та молоді: психологічні закономірності і механізми духовного розвитку дітей і молоді (Е. Помиткін); естетичний фактор формування світогляду старшокласників (І. Юрас); формування у молодших школярів естетичного сприйняття мистецтва (О. Чернова) та ін.;
- ретроспектива становлення національної освіти: теоретичні та методичні засади диригентсько-хорової освіти у вищих навчальних закладах (Т. Смирнова); Художня творча діяльність студентів вищих закладів освіти України (1960–1995 рр.) (З. Гіптерс); підготовка майбутніх фахівців з музичного мистецтва у навчальних закладах Західної України (перша половина ХХ століття) (Н. Філіпчук) та ін.

Узагальнюючи основні напрями розвитку наукової школи академіка І. Зязюна, зазначимо, що провідні ідеї вченого, його філософсько-аксіологічна основа світосприйняття та діяльнісна педагогічна дія кристалізувалася у результаті значних професійних звершень. Так, справжнім проривом у вітчизняній педагогічній освіті став інноваційний досвід Полтавського педагогічного інституту, ректором якого був Іван Андрійович Зязюн упродовж 1975-1990 рр. Це був перший в Україні вищий навчальний заклад, в якому апробовано курс «Основи педагогічної майстерності», спрямований на оволодіння педагогічною майстерністю майбутніми вчителями, опанування теорії і практики культури мовлення, техніки педагогічного спілкування, формування умінь ефективної педагогічної дії тощо. Досвід Полтавського педагогічного інституту, навчальні видання з педагогічної майстерності викликали зацікавлення педагогічної спільноти не лише України, всього Радянського Союзу, але й Китаю, Польщі, США, Японії (підручник авторського колективу полтавських викладачів з педагогічної майстерності був перекладений багатьма іноземними мовами).

Концептуальні ідеї наукової школи І. Зязюна ґрунтуються на етико-естетичних орієнтирах педагогічної дії педагога-майстра, філософських засадах «педагогіки добра», культуроцетризму у змісті сучасної освіти, про свідчить багатогранна і чисельна наукова спадщина видатного вченого-філософа. В його доробку монографії, навчальні та навчально-методичні посібники,

підручники в яких розглянуті проблеми професійної підготовки вчителя, естетичні та етичні складові педагогічної дії та ін. («Основи педагогічної майстерності», «Педагогічна майстерність», «Краса педагогічної дії», «Педагогіка добра: ідеали і реалії», «Філософія педагогічної дії»).

Одним із провідних аксіологічних актуалітетів розвитку педагогічної освіти у палітрі концептуальних ідей І. Зязюну, його наукової школи є забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учасниками освітнього процесу, пошуку механізмів забезпечення освітньої комунікації. Іван Андрійович велику увагу приділяв взаємодії викладача і учня, вмінню наставника пробудити в людині її найкращі якості, вирити у свої сили, створити оптимальні умови для розвитку їх мотивації і творчого характеру спільної діяльності, забезпеченню емоційно-почуттєвого клімату в колективі, адже, на думку вченого, «немає кращого способу навчити людей якійсь справі, ніж пробудити в них високі душевні якості і допомогти їхньому розвитку» (Зязюн, 2011, с. 24).

Відповідно взаємозв'язуючим аксіологічним актуалітетом концептуальних ідей академіка, його наукової школи є обґрунтування теоретичних аспектів проблеми розвитку педагогічної майстерності вчителя та пошуку шляхів удосконалення, саморозвитку елементів означеної якості. Учений наголошував, що «майстерність вчителя – це синтез особистісно-ділових якостей і властивостей особистості, що визначають високу ефективність педагогічного процесу... Вищий рівень педагогічної майстерності характеризується збагаченням дії педагога-майстра новими формами, методами, засобами, що суттєво підвищують ефективність педагогічного процесу, а отже, якість освіти. Особливо обдаровані вчителі-професіонали розвивають педагогічне новаторство, яке вирізняється новизною й оригінальністю підходів (Зязюн, 2014, с. 29-34).

Провідним аксіологічним актуалітетом розвитку наукової школи І. Зязюна є обґрунтування теоретичних засад і проектування на практиці форм, методів і технологій мистецької педагогіки. На переконання Івана Андрійовича, педагогічна професія є мистецькою, що передбачає володіння мистецтвом педагогічної дії, педагогічного впливу на особистість. Учений зауважував, що «викладання чимось подібне до творчості художника, письменника, поета, актора, від яких вимагається глибоке знання життя, людської

душі, уміння співпереживати особистості» (Зязюн, 2011, с. 21). Педагогічний потенціал мистецької педагогіки та ціннісні ресурси педагогіки мистецтва стали предметом наукових пошуків учнів І. Зязюна (М. Букач, В. Орлов, О. Отич, В. Рашковська, Т. Смирнова та ін.).

Важливим аксіологічним актуалітетом розвитку наукової школи академіка І. Зязюна є актуалізація прогресивних ідей, кристалізованих в історичній ретроспективі, у персонологічному контексті. З метою обґрунтування філософсько-аксіологічних пріоритетів розвитку сучасної освіти він звертався до праць таких видатних особистостей, як: Р. Декарт, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, П. Юркевич, Я. Коменський, В. Бехтерєв, З. Фрейд, Дж. Морено, А. Макаренко, Д. Узнадзе, В. Сухомлинський, Т. Новацький та ін. Вагомі результати послідовників наукової школи вченого-філософа містять дослідження, в яких актуалізуються ідеї видатних українських педагогів (С. Карпенчук, Є. Більченко, А. Лещенко).

Обґрунтовуючи необхідність адаптації української системи освіти і науки до вимог європейського освітньо-наукового простору, І. Зязюн означив один із аксіологічних актуалітетів наукових пошуків та реформування освіти в Україні – збереження фундаментального освітньо-наукового досвіду і традицій на основі синтезу з досягненнями європейської освітньої практики. Саме дослідженню означених проблем, зокрема вивченню зарубіжного досвіду організації педагогічної освіти, присвячені докторські дисертації його учнів Т. Кошманової, М. Лещенко та ін.

Ціннісним актуалітетом наукової школи академіка є дослідження ретроспективи становлення національної освіти, виявлення прогресивних надбань освітян, науковців в історичному поступі. Розглядаючи освіту як історико-культурний феномен, І. Зязюн (2000) зазначав, що «освіта є процесом і умовою розвитку духовних начал народу і кожного індивіда. Будучи, як правило, національною за змістом, її метою є виховання людини як суб'єкта» (с. 11). Означені актуалітети покладені в основу дослідницьких рефлексивних оцінок його учнів (З. Гіптерс, Н. Філіпчук та ін.).

Провідною ціннісною домінантою розвитку наукової школи Івана Андрійовича є обґрунтування психолого-педагогічних засад професійної діяльності педагога. Учений у наукових працях, під час виголошення доповідей особливу увагу приділяв питанням сутності

понять «інтелект», «афект» і «воля», які характеризують почуттєву сферу людини і є основою педагогічної дії вчителя. На думку вченого, «справжня педагогіка – це психологія в дії. Розвиток і життєздатність почуттєвої сфери людини підтримує інтелект і навпаки. В жодному разі не можна відмежовувати знання від почуттів, оскільки кожна людина по-своєму позитивно опочуттєвлює лише те сприймання інформації, яке наповнене певним смислом лише для неї. Ось чому вчителів, незалежно від предмета викладання, слід насичувати педагогічну дію і її суб'єктів позитивними естетичними почуттями. Естетика і етика започатковують людську духовність. Завдяки їй процес освіти стає для кожної людини необхідним, бажаним і радісним» (Зязюн, 2011, с. 6). Проблеми естетики та етики педагогічної дії обґрунтовували у своїх дисертаційних дослідженнях учні І. Зязюна (І. Андрощук, І. Зайцева, Т. Скорик, О. Шевнюк та ін.).

Перспективою розвитку концептуальних ідей Івана Андрійовича Зязюна є обґрунтування теоретичних засад педагогічної дії вчителя, викладача з позиції андрагогічного підходу, теорій професійного саморозвитку, самовдосконалення, психопедагогіки. Адже в умовах підвищення вимог до педагога, необхідності забезпечення його полікомпетентності, що зумовлює якість його діяльності, виникає необхідність зміни філософсько-аксіологічних пріоритетів освітньої парадигми. У цьому контексті І. Зязюн (2001) зазначав, що «у попередні періоди... домінувала концепція освіти, згідно з якою набуті людиною знання і вміння зберігали свою вартісну цінність упродовж усього її життя – «освіта на все життя». Динамізм сучасної цивілізації, посилення ролі особистості в суспільстві і виробництві, зростання її потреб, гуманізація і демократизація суспільних відносин, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій – ці та інші тенденції зумовлюють необхідність зміни формули «освіта на все життя» формулою «освіта через все життя» (с.80-81). Означені академіком ціннісні актуалітети набувають нового осмислення у дослідницькій діяльності науковців Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Висновки. Аксіологічні актуалітети спадщини академіка І. Зязюна визначають провідні напрями розвитку його наукової школи теорії і практики педагогічної майстерності, відомої в Україні та за її межами (теоретико-методологічні засади розвитку

педагогічної освіти, функціонування системи післядипломної освіти, теорія і практика мистецької освіти, професійної підготовки вчителів мистецьких дисциплін, персонологічний аспект розвитку педагогічної думки, зарубіжний досвід підготовки вчителя, мистецтвознавчі дослідження у вимірах окреслення педагогічного потенціалу мистецтва, психолого-педагогічні аспекти розвитку дітей та молоді, ретроспектива становлення національної освіти).

Перспективні ідеї академіка, які сприяють ефективності реформаційних змін в освітньо-науковому поступі українського соціуму, розвивають науковці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, у якому під наставництвом І. Зязюна сформована плеяда сучасних учених, особистостей з високою методологічною культурою, фундаментальною підготовкою, гуманістичним стилем наукового мислення. До спадщини академіка, ідей його наукової школи долучатиметься не одне покоління студентів, викладачів, учителів, учених, що завжди знаходитимуть креативний потенціал дослідницьких пошуків, потужний ресурс для особистісного і професійного зростання.

Список використаних джерел

1. Гончаренко, С.У. (2012). Наукові школи в педагогіці. В.Г. Кремень та ін. (Ред.). *Становлення і розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
2. Гриньова, М.В. (2012). Досвід діяльності наукових шкіл Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. В.Г. Кремень та ін. (Ред.). *Становлення і розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
3. Зязюн, І.А. (2000). Концептуальні засади теорії освіти в Україні. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 1, 11.
4. Зязюн, І. (2001). Технологізація освіти як історична неперервність. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*, 1, 80-81.
5. Зязюн, І.А. (2008). Філософія педагогічної майстерності. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця».
6. Зязюн, І.А. (2011). Естетика і етика започатковують людську духовність. *Естетика і етика педагогічної дії* (вип.1). (с.5-6). Київ-Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка.
7. Зязюн, І.А. (Ред.). (2011). *Наука і мистецтво педагогічної дії*. Матеріали ІХ Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О.П. Рудницької. Чернівці: Зелена Буковина.
8. Зязюн, І.А. (2014). Система освіти у вимірі компетентнісної діяльності й дії вчителя та майстерного управління учінням. Б.І. Андрусишин та ін. (Ред.). *Вища освіта України* (Т. 1, с. 29). Київ – Кіровоград: КДПУ імені Володимира Винниченка.

9. Кузьмінський, А.І. Гуманітарно-екзистанційна педагогіка академіка Зязюна І.А. Електрон.ресурс. – Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/Khpi-Press/25240/1/Elita_2016_45_1_Kusminskyi_Humanitarno-ekzystentsiina.pdf
10. Ничкало, Н.Г. (2014). Українська наукова школа педагогічної майстерності – скарбниця сьогодення і майбутнього. Б.І. Андрусишин та ін. (Ред.), *Вища освіта України* (Т. 1, с. 23). Київ – Кіровоград: КДПУ імені Володимира Винниченка.

Vovk Miroslava, Gryshchenko Yulia

SCIENTIFIC SCHOOL OF ACADEMICIAN I. ZIAZIUN: AXIOLOGICAL ACTUALITIES OF DEVELOPMENT

The article presents the analysis of axiological foundations in the development of the scientific school of academician I. Ziaziun. It covers the conceptual idea of the scientific school of the scholar, based on ethical and aesthetic orientations of the pedagogical influence of a teacher, philosophical principles of the "pedagogy of kindness", value priorities of reforming the modern education and science. There are outlined basic directions of pedagogical studies of the scientific school: theoretical and methodological foundations in the development of pedagogical education, functioning of the system of postgraduate education, theory and practice of art education, professional training for teachers of art disciplines, personological aspect in the development of educational thought, foreign experience in training teachers, art studies in the course of defining the pedagogical potential of art, psychological and pedagogical aspects of in the development of children and young adults, retrospective of forming the national education, etc.

Axiological actualities in the heritage of academician I. Ziaziun. determine leading directions in the development of his scientific school of theory and practice of pedagogical skills, known in Ukraine and abroad. Perspective ideas of the academician, which contribute to the effectiveness of reformatinal changes in the educational and scientific development of the Ukrainian society, are being developed by scholars of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, where under the mentorship of I. Ziaziun. formed a brilliant group of contemporary scholars, individuals with high methodological culture, fundamental training, and the humanistic style of scientific thinking. The heritage of the academician and ideas of his scientific school will be complemented by the generation of students, professors, teachers, scholars, and will always find the creative potential of research works, as well as the powerful resource for personal and professional growth.

Key words: scientific school, pedagogical skills, teacher, professional training, pedagogical education, axiological principles.

References

1. Honcharenko, S.U. (2012). *Naukovi shkoly v pedahohitsi. V.H. Kremen" ta in.* (Red.). *Stanovlennya i rozvytok naukovo-pedahohichnykh shkil: problemy, dosvid, perspektyvy.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.
2. Hryn"ova, M.V. (2012). *Dosvid diyal"nosti naukovykh shkil Poltavs"ko-ho natsional"noho pedahohichnoho universytetu imeni V.H. Korolenka.* V.H.

- Kremen” ta in. (Red.). Stanovlennya i rozvytok naukovo-pedahohichnykh shkil: problemy, dosvid, perspektyvy. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.
3. Zyazyun, I.A. (2000). Kontseptual”ni zasady teorii osvity v Ukrayini. Pedahohika i psykholohiya profesiynoyi osvity, 1, 11.
 4. Zyazyun, I. (2001). Tekhnolohizatsiya osvity yak istorychna neperervnist”. Neperervna profesiyna osvita: teoriya i praktyka, 1, 80-81.
 5. Zyazyun, I.A. (2008). Filosofiya pedahohichnoyi maysternosti. Kyyiv-Vinnytsya: DOV «Vinnytsya».
 6. Zyazyun, I.A. (2011). Estetyka i etyka zapochatkovuyut” lyuds”ku dukhovnist”. Estetyka i etyka pedahohichnoyi diyi (vyp.1). (s.5-6). Kyyiv-Poltava: PNPi imeni V.H. Korolenka.
 7. Zyazyun, I.A. (Red.). (2011). Nauka i mystetstvo pedahohichnoyi diyi. Materialy IKh Mizhnarodnykh pedahohichno-mystets”kykh chytan” pam”yati profesora O.P. Rudnyts”koyi. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
 8. Zyazyun, I.A. (2014). Systema osvity u vymiri kompetentnisnoyi diyal”nosti y diyi vchytelya ta maysternoho upravlinnya uchinnyam. B.I. Andrusyshyn ta in. (Red.). Vyshcha osvita Ukrayiny (T. 1, s. 29). Kyyiv – Kirovohrad: KDPU imeni Volodymyra Vynnychenka.
 9. Kuz”mins”kyy, A.I. Humanitarno-ekzistantsiyna pedahohika akademika Zyazyuna I.A. Elektron.resurs. – Rezhym dostupu: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/Khpi-Press/25240/1/Elita_2016_45_1_Kusminskyi_Humanitarno-ekzistentsiina.pdf
 10. Nychkalo, N.H. (2014). Ukrayins”ka naukova shkola pedahohichnoyi maysternosti – skarbnytsya s”ohodennya i maybutn”oho. B.I. Andrusyshyn ta in. (Red.), Vyshcha osvita Ukrayiny (T. 1, s. 23). Kyyiv – Kirovohrad: KDPU imeni Volodymyra Vynnychenka.